

DIETRICH
BONHOEFFER

Aanzetten voor
een ethiek

Uitgebreide editie

Samengesteld, vertaald en
ingeleid door Gerard den Hertog
en Wilken Veen

Aanzetten voor een ethiek

DIETRICH
BONHOEFFER

Aanzetten voor
een ethiek

Uitgebreide editie

Samengesteld, vertaald en
ingeleid door Gerard den Hertog
en Wilken Veen

KokBoekencentrum Uitgevers • Utrecht

De vertaalde teksten zijn oorspronkelijk verschenen in *Dietrich Bonhoeffer Werke 6, Ethik* en *Dietrich Bonhoeffer Werke 16, Konspiration und Haft 1940-1945*, Chr. Kaiser Verlag, München / Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh.

Vertaling: Gerard den Hertog en Wilken Veen
Redactionele bewerking: Arend Smilde
Ontwerp omslag: Geert de Koning
Vormgeving binnenwerk: Studio Anton Sinke

www.kokboekencentrum.nl

ISBN 978 90 239 5677 8 (boek)
ISBN 978 90 239 5678 5 (e-book)
NUR 703

© 2012/2019 KokBoekencentrum Uitgevers, Utrecht
Alle rechten voorbehouden.

KokBoekencentrum Uitgevers vindt het belangrijk om op milieuvriendelijke en verantwoorde wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van het papieren boek van deze titel is daarom gebruikgemaakt van papier waarvan het zeker is dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

Inhoud

7	Woord vooraf
11	Inleiding
35	Christus, de werkelijkheid en het goede
59	Ethiek als vormgeving
82	Erfenis en verval
102	Schuld, rechtvaardiging, vernieuwing
112	De laatste en de voorlaatste dingen
133	Het natuurlijke leven
170	De geschiedenis en het goede I
190	De geschiedenis en het goede II
233	De liefde van God en de desintegratie van de wereld
266	Kerk en wereld I
275	Over de mogelijkheid van het woord van de kerk aan de wereld
283	Het 'ethische' en het 'christelijke' als thema
303	Het concrete gebod en de goddelijke mandaten
317	Bijlage A Theologisch advies: Staat en kerk
337	Bijlage B Ethos met betrekking tot personen en zaken
348	Bijlage C Theologisch advies met betrekking tot de <i>primus usus legis</i>
368	Bijlage D Wat betekent de waarheid spreken?
377	Bijlage E Exposé over de eerste tafel van de Tien Woorden van God

Woord vooraf

Bij de vele geschriften van Bonhoeffer die in de loop der jaren in het Nederlands zijn uitgekomen, ontbrak tot nu toe zijn *Ethik*. Dat is opvallend, omdat er niet alleen boeken van hem zijn vertaald en uitgegeven die hij zelf nog klaargemaakt heeft voor publicatie, zoals met name *Navolging*, maar ook onuitgegeven colleges, meditaties en preken. Het bekendst is misschien wel de bundel brieven, theologische beschouwingen, gedichten en preken uit de gevangenis: *Verzet en overgave*. De ethiek, ontegenzeggelijk een van zijn belangrijkste projecten, was er echter niet bij. Nu, zo'n zeventig jaar na de periode waarin Bonhoeffer eraan werkte – begin jaren veertig van de vorige eeuw – leggen we hier eindelijk een vertaling op tafel. Het werd dus ook tijd.

Elk boek heeft een eigen ontstaansgeschiedenis, maar bij dit boek is het goed een tipje van de sluier op te lichten. Wilken Veen is de initiatiefnemer. Hij vertaalde in de loop der jaren enkele teksten uit Bonhoeffers *Ethik* voor gebruik op leerhuisavonden. Toen hij in 2008 bij uitgeverij Boekencentrum het idee deponeerde om een vertaling in boekvorm uit te brengen, deed Nico de Waal het voorstel er nog een ander bij te halen. Die ander werd Gerard den Hertog, die begin 2009 aan dit project ging meedoen.

Door allerlei omstandigheden heeft het enkele jaren geduurd voordat het boek er nu ook werkelijk ligt. De belangrijkste reden is dat Bonhoeffer vertalen lastig is, vooral waar het teksten betreft – zoals de *Ethik* – die hij zelf nog voor publicatie had willen bewerken. Het laat zich denken dat hij in zo'n bewerking niet alleen de nodige structuur zou hebben aangebracht en hoofdstukken op elkaar zou hebben afgestemd, maar ook nog eens goed had gekeken naar de leesbaarheid van wat hij geschreven had. Het is bekend dat hij bij *Nachfolge* zo te werk is gegaan, maar bij het werken aan de *Ethik* heeft hij – zoals bekend – niet zo ver

kunnen komen. De tekst is daardoor soms erg gedrongen, op het telegramstijlachtige af. Vaak zijn de zinnen ook heel lang en zelfs in het Duits bijna onleesbaar. Dit zou er weleens in belangrijke mate aan bijgedragen kunnen hebben dat het boek nog nooit was vertaald en dat uitgevers het ook niet aandurfd. Des te gelukkiger zijn we dat Nico de Waal van meet af aan enthousiast was en zich bereid verklaarde het boek uit te geven.

Bij het vertalen zijn we zo dicht mogelijk bij de Duitse tekst gebleven, maar soms was het nodig om vrijer te vertalen, zinnen te knippen of anderszins in de tekst in te grijpen. We hebben dat alleen durven doen omdat, voor wie wil weten wat Bonhoeffer zelf geschreven heeft, de Duitse tekst beschikbaar is met bovendien nog veel meer literatuurverwijzingen dan die wij hier hebben opgenomen. Anderzijds vleien we ons met de gedachte dat wie de Duitse tekst bestudeert iets kan hebben aan de hier gepresenteerde vertaling.

Hoe lastig het werk ook was, we hebben er met veel plezier aan gewerkt. Het leeuwendeel van de vertaling heeft Wilken Veen voor zijn rekening genomen, een derde van de teksten is door Gerard den Hertog vertaald. We hebben elkaars vertalingen en inleidende teksten gelezen en van kritisch commentaar voorzien. Niettemin blijft de eindverantwoordelijkheid voor de inleidingen en de vertalingen voor rekening van de betreffende vertaler. Wie welke tekst heeft vertaald, is telkens onder aan de afzonderlijke inleidingen aangegeven.

In de afsluitende fase van het project hebben we de nodige hulp van de zijde van de uitgever gekregen. Lydeke van Beek hield als bureauredacteur goed de vinger aan de pols en Arend Smilde kroop nog eens heel zorgvuldig door onze vertalingen heen. Op diverse plaatsen bracht hij een correctie aan of stelde hij een verbetering voor. Ook waar we toch meenden aan ons 'eindje' te moeten vasthouden hebben we dat niet gedaan zonder van zijn inbreng terdege kennis genomen te hebben. We zijn hen beiden zeer erkentelijk voor hun bijdrage aan de totstandkoming van dit boek.

Gerard den Hertog
Wilken Veen

WOORD VOORAF BIJ DERDE, UITGEBREIDE DRUK

Dat dit boek na goed zes jaar aan een derde druk toe is, hadden wij niet verwacht en ook niet durven hopen. Het was ook voor ons een verrassing dat er zoveel reactie op gekomen is, in de vorm van gesprekskringen, leerhuizen, predikantengroepen en dergelijke die ermee aan de gang gingen.

Toen de tweede druk uitverkocht raakte, heeft de uitgever contact met ons opgenomen. We zijn er heel content mee dat we het er in goed overleg over eens konden worden dat er niet alleen een nieuwe druk zou uitkomen waarin enkele correcties konden worden aangebracht, maar dat het ook mogelijk bleek het boek uit te breiden met een drietal teksten. En dankzij subsidies van het 'Ans & Hans Wouters-Hellebrekersfonds' en de 'Christiana Maria Stichting ter ondersteuning van Luthers en Oecumenisch kerkenwerk' is het zelfs een gebonden uitgave geworden!

In de loop van de tijd hebben we onze beslissing van destijds, om de eerste versie 'De geschiedenis en het goede' niet op te nemen, betreurd. Weliswaar heeft Bonhoeffer zelf deze tekst onmiddellijk vervangen door een nieuwe versie met dezelfde titel, maar die heeft hij niet afge maakt en daarin zijn ook niet alle elementen opgenomen die in de eerste versie wel aandacht hebben gekregen. Bovendien hoort de tekst erbij, omdat we nu eenmaal niet weten hoe de ethiek van Bonhoeffer eruit had gezien als hij tijd en gelegenheid had gehad om die af te ronden. Daarom hebben we de wetenschappelijke uitgave in de *Dietrich Bonhoeffer Werke* gevolgd, die de verschillende teksten in chronologische volgorde heeft geplaatst.

Daarnaast hebben we nog twee teksten vertaald die Bonhoeffer wel geschreven heeft in de tijd dat hij aan zijn ethiek werkte, maar die hij er niet voor bedoeld had. Allebei waren ze voor een bepaalde doelgroep bestemd. De ene tekst is een 'Theologisch advies met betrekking tot de *primus usus legis*', geschreven in opdracht van de leiding van de Belijdende Kerk; de andere tekst, 'Exposé over de eerste tafel van de Tien Woorden van God', heeft hij in juni/juli 1944 op verzoek geschreven en ter verspreiding aan zijn verloofde, Maria von Wedemeyer, meegegeven. In beide teksten is Bonhoeffer bezig met de betekenis van de Decaloog, in de eerste in gesprek met de lutherse belijdenisgeschriften, in de tweede aan de hand van de Bijbeltekst. In zijn ethiek geeft Bon-

hoeffer ook aandacht aan de Decaloog, en deze beide stukken geven samen een verhelderende en verdiepende aanvulling op wat we daarin vinden.

Met de toevoeging van deze drie teksten bevat dit boek nu alle teksten over ethische thema's die Bonhoeffer tussen 1940 en 1944 geschreven heeft.

Gerard den Hertog
Wilken Veen

Inleiding

Bonhoeffers ‘aanzetten voor een ethiek’

ONVOLTOOID LEVENSWERK

Een van de bekendste werken van Dietrich Bonhoeffer is zijn *Ethik*. Het is het laatste theologische project dat hij onder handen had, en zelf dacht of hoopte hij dat het zijn levenswerk zou worden. Zijn vriend en latere biograaf Eberhard Bethge vermeldt dat Bonhoeffer al bij de voltooiing van *Nachfolge* – in 1937 – meteen verder wilde met het opnieuw doordenken van de vragen van de christelijke ethiek.¹ Dat boek vroeg ook om een vervolg, in de vorm van een ethiek. Door allerlei omstandigheden, Bonhoeffers tijdrovende werk voor de inmiddels illegale opleiding van theologische kandidaten van de Belijdende Kerk – dat zijn degenen die zich keerden tegen de vermenging van evangelie en nationaalsocialistische ideologie, zoals de Duitse Christenen die uitdregen – en de steeds concreter wordende oorlogsdreiging, kwam het er niet van. Wel zocht hij vanaf 1939 in boekhandels en antiquariaten gericht naar theologische en filosofische literatuur rond het thema ethiek, waar maar iets op die terreinen te vinden was.² Daarnaast las hij, eveneens met het oog op een toekomstige ethiek, historische studies en verder ook literatuur. Toch kon hij pas in de nazomer van 1940 daadwerkelijk een begin maken met de uitvoering van zijn plannen voor een ethiek. Doordat het werken met theologische kandidaten in

1 E. Bethge, ‘Vorwort vom 9. April 1948 zur ersten bis fünften Auflage’, in: Bonhoeffer, *Ethik. Zusammengestellt und herausgegeben von Eberhard Bethge*, München 1966⁷, 11. In zijn biografie noteert Bethge echter dat Bonhoeffer eerst een hermeneutiek wilde schrijven (Bethge, *Dietrich Bonhoeffer. Theologe – Christ – Zeitgenosse. Eine Biographie*, Gütersloh 2005⁹, 527). Hoe zich het een tot het ander verhoudt, legt Bethge niet uit.

2 Vgl. Bethge, *Dietrich Bonhoeffer*, 803v.

het kader van hun praktische vorming onmogelijk werd gemaakt en Bonhoeffer bovendien een voor heel Duitsland geldend spreekverbod opgelegd had gekregen, was hij zeer beperkt in het ondernemen van activiteiten. Gevolg van dit alles was wel dat er ruimte kwam voor het werken aan een ethiek.

De Broederraad van de Oud-Pruisische Belijdende Kerk – dat is de leiding van de Belijdende Kerk in Pruisen, die bijna de helft van alle protestanten in het toenmalig Duitsland omvatte – was op de hoogte van Bonhoeffers voornemens op dit punt. Zelf schreef hij in 1943 aan dr. M. Roeder, de onderzoeksrechter die zich met zijn zaak bezighield, dat hem van die kant te kennen gegeven was dat men er een zeker belang bij had als hij op zijn boek *Nachfolge* een ‘concrete protestantse ethiek’ zou laten volgen.³ In kringen van geestverwanten van Karl Barth, van wie er velen in de Belijdende Kerk te vinden waren, leefden grote reserves ten opzichte van ethiek als zodanig en Bonhoeffer was een van de weinigen die zich op dit terrein waagden. Dat de Broederraad van de Oud-Pruisische Belijdende Kerk Bonhoeffer vroeg om de Duitse kerk en de samenleving te dienen met een ethiek die ter zake was en hout sneed in de situatie van het Derde Rijk, was ook om een andere reden niet vreemd. Zijn boek *Nachfolge* was uit de kerkstrijd voortgekomen en vormde in zekere zin een verantwoording van de weg die de radicale vleugel van de Belijdende Kerk – de groep die iedere vorm van staatsinmenging en van samenwerking met de Duitse Christenen afwees – was gegaan. Het vroeg echter om een vervolg. Navolging is niet hetzelfde als ethiek en niet iedereen is christen. De ethische vragen hadden ook grote urgentie, omdat op 1 september 1939 de Tweede Wereldoorlog was uitgebroken en iedereen in Duitsland – zeker ook de christenen – nog weer voor nieuwe, ongekende uitdagingen kwamen te staan. Bovendien was de Belijdende Kerk uiteengevallen, en daarbij hadden ethische kwesties een cruciale rol gespeeld. Enkele publicaties van Barth in 1938 hadden grote weerstand opgeroepen – ook binnen de Belijdende Kerk – en heftige discussies losgemaakt. Barth

3 Bonhoeffers brief aan de officier van justitie dr. Manfred Roeder wordt geciteerd in het ‘Vorwort der Herausgeber’, in: Bonhoeffer, *Ethik*. Herausgegeben von Ilse Tödt, Heinz-Eduard Tödt, Ernst Feil und Clifford Green, DBW, Band 6, Gütersloh 1998², 7; de complete brief is afgedrukt in: Bonhoeffer, *Konspiration und Haft 1940-1945*, hrsg. Jørgen Glenthøj, Ulrich Kabitz und Wolf Krötke. Bearbeitet von Herbert Anzinger, DBW 16, Gütersloh 1996, 408-414.

had niet alleen in zijn brochure *Rechtfertigung und Recht*⁴ een nieuwe theologische visie op de staat ontwikkeld, vanuit de koningsheerschap-pij van Jezus Christus, maar ook, met het oog op een eventuele Duitse inval in Tsjecho-Slowakije, aan zijn Praagse collega J.L. Hromádka geschreven dat elke Tsjechische soldaat die dan vecht en lijdt, dit dan ook doet voor anderen in Europa – én voor de kerk van Jezus Christus. Barth voegde eraan toe dat hij ook dat laatste zonder enig voorbehoud meende en maakte daarmee duidelijk dat hij principieel afstand had genomen van een lutherse tweerijkenleer, met de bijbehorende boe-delscheiding van kerk en staat.⁵ Barths uitlatingen werden in de Duitse pers breed uitgemeten en niet alleen de Duitse Christenen, maar ook de bisschoppen van de ‘intacte’ lutherse kerken – dat zijn onder andere de lutherse kerken van Hannover en Beieren, die in 1933 niet waren ‘overgenomen’ door de Duitse Christenen en die er in de kerkstrijd slechts op uit waren de kerk te vrijwaren tegen inmenging van staats-wege – haastten zich om er afstand van te nemen. Het was te begrijpen dat de Broederraad van de Oud-Pruisische kerk behoefte had aan ethi-sche doordenking van de vragen die zich aan hen opdrongen – en die men zich niet met het traditionele schema van een tweerijkenleer van het lijf kon houden. Nu Bonhoeffer zijn werk voor de opleiding van theologische kandidaten noodgedwongen had moeten opgeven, kreeg hij er ook tijd voor. De Broederraad heeft hem dan ook diverse keren gevraagd bezinningsstukken te schrijven of zitting te nemen in com-missies die dergelijke stukken moesten produceren. In dat kader moet ook het verzoek aan Bonhoeffer gezien worden om niet alleen theolo-gische nota’s over concrete vragen te leveren, maar ook een samenhan-gende visie te ontwikkelen. Wanneer hem dit werd voorgelegd en hoe expliciet het verzoek was, is niet bekend. Wel kan vrij precies worden aangegeven wanneer Bonhoeffer zelf een begin maakte met de uitvoe-ring ervan, namelijk in de zomer van 1940, na Hitlers eclatante mili-taire successen.⁶

- 4 K. Barth, *Rechtfertigung und Recht* (Theologische Studien, Heft 1), Zürich 1938. Deze bro-chure is niet toevallig ook de eerste tekst in Barth, *Eine Schweizer Stimme. 1938-1945*, Zürich 1945 (p. 13-57).
- 5 Barth, ‘Brief an Prof. Hromádka in Prag’, in: *Eine Schweizer Stimme*, 58v; ook in: Barth, *Offene Briefe 1935-1942*, hrsg. Diether Koch, Karl Barth Gesamtausgabe, Band 36, Zürich 2001, 114.
- 6 Vgl. Bonhoeffer, *Zettelnotizen für eine ‘Ethik’*, hrsg. Ilse Tödt, DBW, Ergänzungsband zum Sechsten Band, Gütersloh 1993, 8v.

Er zijn enkele opzetten van het boek in de vorm van inhoudsopgaves van de hand van Bonhoeffer zelf, uit september 1940.⁷ Sommige titels daarin komen terug in het uiteindelijke werk, andere niet. Hij heeft dan ook al nagedacht over een titel voor het boek. Hij is er nog niet uit, maar de laatste variant, waarover hij zelf redelijk tevreden is, luidt: ‘Wegbereiding en intocht’.⁸ In deze werktitel komt tot uitdrukking dat de eschatologische oriëntatie voor Bonhoeffer centraal stond. In de grote verschuivingen en omwentelingen van de geschiedenis kan een ethiek niet toe met de ratio, of met een scheppingsorde. Ethiek kan enkel ter zake, bevrijdend en richtingwijzend spreken waar ze in het teken van de intocht in het Rijk van God staat. Ethiek is wegbereiding en ze moet het onderscheid tussen de ‘laatste’ en de ‘voorlaatste dingen’ goed in het oog houden. Doet ze dat niet, dan rest haar niets dan zich neer te leggen bij de successen van machthebbers als Hitler.

In hoeverre Bonhoeffer aan zijn aanvankelijke ideeën met betrekking tot opzet en inhoud heeft vastgehouden en mogelijk hier en daar de titel van een onderdeel gewijzigd heeft, is niet zeker. Wat wel vaststaat, is dat niet alle onderdelen die hij in die opzet een plek gegeven had ook – zelfs maar in eerste aanzet – geschreven zijn. Omdat uit de jaren daarna geen nieuwe opzet van Bonhoeffer bewaard is gebleven, blijft het onzeker hoe structuur en precieze inhoud van zijn boek eruit zouden hebben gezien.

Als Bonhoeffer op 5 april 1943 gevangengenomen wordt, is zijn ethiek dus niet voltooid. Er is een aantal hoofdstukken in meer of minder afgeronde vorm gereed, er zijn kladnotities en niet te vergeten diverse brieven, waarin hij over het werk aan de *Ethik* schrijft. Aan Bethge schrijft hij op 18 november 1943 dat hij het zichzelf verwijt dat hij zijn *Ethik* niet heeft kunnen voltooien.⁹ Een maand later – op 15 december 1943 – schrijft hij: ‘Soms denk ik dat ik mijn leven eigenlijk min of meer

7 Vgl. Bonhoeffer, *Ethik*, DBW 6, 449v; het gaat hier om de *Zettelnotizen für eine ‘Ethik’* 38 en 1. Als titel noteert Bonhoeffer erboven: ‘Grundlagen und Aufbau der mit Gott versöhnten Welt. Versuch einer christlichen Ethik’ (*Zettelnotizen*, 46vv). Kennelijk is hij met geen van beide ontwerpen tevreden geweest, want op 9 oktober 1940 schrijft hij aan Bethge dat hij (nog steeds) bezig is met de opzet van zijn ethiek (*Konspiration und Haft*, DBW 16, 66).

8 Vgl. Bonhoeffers brief aan Bethge d.d. 27 november 1940 (*Konspiration und Haft*, DBW 16, 79).

9 Bonhoeffer, *Widerstand und Ergebung. Briefe und Aufzeichnungen aus der Haft*, hrsg. Christian Gremmels, Eberhard Bethge und Renate Bethge, in *Zusammenarbeit mit Ilse Tödt*, DBW 8, Gütersloh 1998, 147.

achter me heb en alleen nog mijn ethiek zou moeten afmaken.¹⁰ In de gevangenis werkt hij er aanvankelijk ook nog verder aan – op zijn minst tot aan augustus 1944 –, zoals hij Bethge telkens weer laat weten, maar hoewel we ethische stukken hebben die in de gevangenis geschreven zijn, ontbreken juist die teksten die hij zelf voor zijn *Ethik* bedoeld had en weten we ook niet welke plaats hij die nieuwe teksten in de opbouw van het geheel had toebedacht. Bethge opent zijn Woord vooraf bij de eerste uitgave van Bonhoeffers *Ethik* dan ook met de even nuchtere als teleurstellende vaststelling én waarschuwing aan de lezer: ‘Dit boek is niet de ethiek die Dietrich Bonhoeffer wilde publiceren.’¹¹

Dat het boek er in enigerlei vorm toch gekomen is, is overigens een klein wonder. Bij Bonhoeffers arrestatie is enig materiaal dat men op zijn kamer aantrof, waaronder ook delen van de *Ethik*, in beslag genomen, maar later kennelijk teruggegeven.¹² Het is maar goed dat men niet alles wat hij met het oog op zijn *Ethik* inmiddels geschreven had op zijn kamer heeft aangetroffen. In het nationaalsocialistische Duitsland tijdens de Tweede Wereldoorlog werd alleen al een pleidooi voor vrede uitgelegd als twijfel aan de eindoverwinning van het nationaalsocialistische Duitsland en daarmee als hoogverraad.¹³ Ernstiger nog zou gewogen hebben dat Bonhoeffer concreet en kritisch ingaat op het nationaalsocialistische denken over volk, euthanasie en de grenzen van de overheidsmacht – tot en met de mogelijkheid van een revolutie. Hij bevond zich bij het schrijven dus in een lastige spagaat en zijn manier van schrijven heeft daarom stellig bewust iets verhullends. We doen er dan ook goed aan om bij het lezen steeds de concrete situatie van destijds voor ogen te houden en tussen de regels door te lezen. Dan blijkt telkens weer dat hij niet vluchtte in algemeenheden en een niet-verplichtende vaagheid om zichzelf bij voorbaat in te dekken, maar heel concreet schreef met het oog op het leven als mens – en als christen – in een nationaalsocialistische onrechtsstaat. Zeker toen hij eraan begon kon niemand zeggen hoe lang Hitler en de zijnen het in Duitsland – en Europa – voor het zeggen zouden hebben.

10 Bonhoeffer, *Widerstand und Ergebung*, DBW 8, 182.

11 Bethge, ‘Vorwort vom 9. April 1948 zur ersten bis fünften Auflage’, 11; vgl. Bethge, *Dietrich Bonhoeffer*, 806.

12 De bezorgers van de *Ethik* en van *Widerstand und Ergebung* vermelden dat delen van de *Ethik* ‘vorübergehend’ in handen van de Gestapo waren (‘Vorwort der Herausgeber’, in: Bonhoeffer, *Ethik*, DBW 6, 9; Bonhoeffer, *Widerstand und Ergebung*, DBW 8, 188 [noot 11]).

13 Vgl. het ‘Nachwort der Herausgeber’, in: Bonhoeffer, *Ethik*, DBW Bd. 6, 425.

Bij zijn werk aan de *Ethik* verloor Bonhoeffer de tijd na de oorlog niet uit het oog, maar hij zag die niet als een ontwaken uit een boze droom om vervolgens verder te gaan waar men in 1933 gebleven was, maar ze stond voor hem in het teken van schuldbelijdenis, omkeer en verwerking. Vanwege dit alles, en ook omdat hij niet de mogelijkheid had met anderen door te spreken over wat hij geschreven had, was het werken aan de *Ethik* een eenzame en levensgevaarlijke onderneming.¹⁴

Uit voorzorg had Bonhoeffer trouwens zelf al de eerder geschreven teksten op diverse plekken ondergebracht. Na zijn arrestatie hebben vrienden en familie die vanwege het mogelijk belastend karakter ervan verborgen, onder andere door ze in de tuin te begraven. Toen ze na de oorlog met de nodige moeite weer waren ‘opgegraven’, maakte Bethge een voorlopige ordening en bracht die in 1949 uit als Bonhoeffers *Ethik*.¹⁵

Het boek trok aanvankelijk niet veel aandacht. Pas toen de discussie over de in 1951 onder de titel *Widerstand und Ergebung* gepubliceerde gevangenisbrieven van Bonhoeffer op gang kwam, groeide er ook belangstelling voor de ethiek. Zou de ethiek ook licht werpen op de gevangenisbrieven, met name in die zin dat zich daarin de verandering van blikrichting bij Bonhoeffer aftekent, namelijk van de kerk naar de wereld?¹⁶ In 1963 bracht Bethge in de zesde druk van de *Ethik* een nieuwe indeling van de diverse manuscripten aan. De achterliggende gedachte daarbij was dat Bonhoeffer in de loop van de periode 1939 tot 1943 een aantal nieuwe aanzetten voor zijn ethiek had geconcipieerd, waarin dus ook zijn eigen ontwikkelingsgang tot uitdrukking kwam.

Al spoedig rezen er echter de nodige twijfels ten aanzien van de houdbaarheid van deze theorie inzake Bonhoeffers ontwikkelingsgang. Bovendien stond er inmiddels een nieuwe kritische editie van al zijn werk op stapel: de *Dietrich Bonhoeffer Werke*, waarin men theorieën over zijn theologische ontwikkelingsgang zo veel mogelijk buiten beschouwing liet en een nieuwe chronologische indeling aanbracht op objectieve gronden. Uitgaande van gegevens zoals het soort papier en inkt

14 Vgl. Bethge, *Dietrich Bonhoeffer*, 804.

15 Vgl. H. Pfeifer, ‘Bethges früheste Darstellung der Ethik Bonhoeffers’, in: *Dietrich Bonhoeffer Jahrbuch 4 / Dietrich Bonhoeffer Yearbook 4*, Gütersloh 2010, 31-44.

16 De studie van H. Müller (*Von der Kirche zur Welt. Ein Beitrag zu der Beziehung des Wortes Gottes auf die societas in Dietrich Bonhoeffers theologischer Entwicklung*, Leipzig 1961) droeg hier in belangrijke mate aan bij.

dat Bonhoeffer in een bepaalde periode gebruikte of wat er beschikbaar was, en ook op basis van notities in brieven, kreeg de ethiek een heel nieuwe indeling. Sommige teksten die Bethge als behorend bij de ethiek had gerubriceerd werden overgeheveld naar elders, en een andere tekst – ‘De geschiedenis en het goede’, waarvan Bethge meende dat Bonhoeffer die door een nieuwe tekst met dezelfde titel had vervangen – kreeg zijn plaats terug in de band *Ethik*. Uit het oogpunt van wetenschappelijke editie is dat zonder meer een juiste beslissing geweest. Daarmee is echter niet gezegd dat er niet ook ruimte zou zijn voor een andere opzet, naast een wetenschappelijk verantwoorde uitgave.

Toen de plannen voor deze vertaling vaste vorm kregen, was het duidelijk dat het niet een uitgave zou worden met alle tekstvarianten en verklarende aantekeningen van de laatste editie van de *Ethik*. Zonder het van tevoren als uitgangspunt gekozen te hebben zijn we voor deze Nederlandse uitgave uitgekomen bij een samenstelling die vrijwel overeenkomt met die van de uitgave van 1963. De achtergrond daarvan is, zoals we al hebben uiteengezet, niet dat wij het oneens zouden zijn met de principes en overwegingen van de bezorgers van de *Ethik* in de *Dietrich Bonhoeffer Werke*. Integendeel – wij menen dat hun uitgangspunten juist zijn en we kunnen ons er goed in vinden. Het punt is dat deze Nederlandse uitgave niet bedoeld is als integrale vertaling van de huidige editie van Bonhoeffers *Ethik*. Opgenomen zijn de teksten waarvan vaststaat dat Bonhoeffer die voor zijn ethiek bedoeld heeft, met weglating van een eerdere versie van het hoofdstuk ‘De geschiedenis en het goede’, omdat daarvan vaststaat dat hij daarvoor een nieuwe tekst heeft geschreven en omdat hij de elementen uit de eerste versie die in de tweede versie niet terugkeren heeft verwerkt in andere stukken. Naast vrijwel de complete teksten voor de *Ethik* zoals die bewaard gebleven zijn hebben we ook enkele andere teksten van Bonhoeffer over ethische vragen uit de periode 1940-1943 een plaats gegeven, omdat ze een waardevolle aanvulling vormen op de teksten die hij voor de *Ethik* schreef. Hoewel Bonhoeffers theologische meditatie over Psalm 119 uit 1940¹⁷ en zijn uitleg van de ‘eerste tafel’ van de Decaloog, de laatste bewaard gebleven tekst van hem, uit juni-juli 1944,¹⁸ samen

17 Bonhoeffer, ‘Meditation über Psalm 119’, in: D. Bonhoeffer, *Illegale Theologenausbildung. Sammelykariate 1937-1940*, hrsg. Dirk Schulz, DBW 15, Gütersloh 1998, 499-535.

18 Bonhoeffer, ‘Ausarbeitung über die erste Tafel der zehn Worte Gottes’, in: *Konspiration und Haft*, DBW 16, 658-672.

zijn werken aan de *Ethik* als het ware ‘omlijsten’ en het belang van het gebod van het Oude Testament voor zijn ethiek laten zien, hebben we er toch van afgezien ze op te nemen. Daarbij gaf de doorslag dat ze voornamelijk meditatief en bijbels-theologisch van aard zijn.

Dit boek is de eerste vertaling van de *Ethik* in het Nederlands.¹⁹ Gezien het belang van dit werk en de vloed aan uitgaven van vertaalde geschriften van Bonhoeffer is dat – zeker op het eerste gezicht – mogelijk wat verwonderlijk. Toch is er wel enige verklaring voor. Naast hetgeen we al noemden, namelijk dat Bonhoeffer het boek niet heeft kunnen voltooiën en afronden en we dus niet weten hoe het geheel er zou hebben uitgezien, zal ook hebben meegespeeld dat zijn taalgebruik en stijl van schrijven hier en daar stroef en eigenzinnig is. Dat kan voor een deel worden toegeschreven aan het gegeven dat het hier gaat om ontwerp teksten die hij in een later stadium nog weer eens zou hebben herschreven, maar het heeft stellig ook te maken met de noodzaak om – vanwege het ‘staatsondermijnende’ karakter van wat hij schreef – verhuuld te schrijven.

De titel *Aanzetten voor een ethiek* is niet alleen gekozen vanwege het onvoltooide karakter van Bonhoeffers nagelaten ethiek, er wil ook mee gezegd zijn dat de ethiek die hem voor ogen stond nooit bedoeld is als een kant-en-klaar ontwerp, waarin vragen beantwoord worden. Boven zijn eerste opzet noteerde hij niet zonder reden als ondertitel voor zijn boek: ‘Poging tot een christelijke ethiek’. De lezer moet er zelf mee aan het werk en Bonhoeffers *Ethik* bevat daarom per definitie – ‘aanzetten’. Het is de bedoeling dat de lezer de ethiek tot een werkboek maakt en de aanzetten van Bonhoeffer oppakt om zelf in verantwoordelijkheid een weg te gaan.

ETHIEK TEN OVERSTAAN VAN DE SUCCESSEN VAN HITLER

Noodzakelijke heroriëntatie

Bonhoeffer begon aan zijn nieuwe project in 1940, na de uiterst succesvol verlopen *Blitzkrieg* van Hitler tegen onder andere Frankrijk, Nederland, Denemarken en Noorwegen.²⁰ Bethge plaatst het werk aan de

¹⁹ Wel zijn soms gedeelten van zijn ethiek vertaald, zoals bijvoorbeeld uitvoerige passages uit ‘De laatste en de voorlaatste dingen’ in G.G. de Kruijf, *Christelijke ethiek. Een inleiding met sleutelteksten*, Zoetermeer 1999, 124-139.

²⁰ Vgl. Bonhoeffer, *Zettelnotizen für eine ‘Ethik’*, DBW 6 Ergänzungsband, 8v.

Ethik in de context van de overgang – zoals hij die noemt – van ‘christen’ naar ‘tijdgenoot’.²¹ Na terugkeer van zijn ‘vlucht’ naar Amerika, zomer 1939, met de laatste boot die voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog nog kon varen, was hij om de militaire dienst te ontlopen toegetroten tot de geheime dienst van de *Wehrmacht*, de *Abwehr*, maar met het oogmerk deel uit te gaan maken van de kring van samenzweerders tegen het Hitler-regime, die daar – zoals Bonhoeffer uit de kring van zijn familie wist – hun zenuwcentrum hadden. Het betekende geen afscheid van zijn leven tot dan toe, het was niet het einde van zijn activiteiten voor de Belijdende Kerk en nog minder van zijn theologisch bezig-zijn, maar vanaf die tijd is hij ook en helemaal aanwezig op ‘werelds’ terrein. Hij treedt die moeilijke wereld binnen, schrijft Bethge, waarin het gaat om afwegen van effectiviteit van daden, van succes en mislukking, van tactiek en camouflage.²²

Vanaf 17 juni 1940, na de indrukwekkende overwinning van het Duitse leger op Frankrijk, gaat Bonhoeffer andere tonen aanslaan én maakt hij daadwerkelijk een begin met zijn werk aan de *Ethik*. Bethge vertelt dat Bonhoeffer en hij op 17 juni 1940 op een terras zaten in Memel, het uiterste noordoosten van Duitsland, toen door de luidspreekers werd bekendgemaakt dat Frankrijk had gecapituleerd. Onmiddellijk daarna werden het Duitse volkslied ‘Deutschland, Deutschland, über alles’ en ‘Die Fahne hoch’ ten gehore gebracht. De mensen op het terras stonden op, brachten met gestrekte arm de Hitlergroet en zongen mee, met onder hen – tot verbijstering van Bethge – ook Bonhoeffer. Later zei Bonhoeffer tegen hem: ‘We zullen ons nu voor heel andere dingen in gevaar moeten laten brengen, maar niet voor deze groet!’²³

Het is geen uitglijder van Bonhoeffer, maar blijk van een denkproces dat al enkele jaren aan de gang was. In 1938 was hij aanwezig geweest bij een discussie over Romeinen 13 in een kring van theologen in Stettin, waar onder anderen H. Gollwitzer en H. Traub aan deelnamen. Bonhoeffer deed er bij die gelegenheid het zwijgen toe, tot verbazing van anderen, die vol ongeduld en hartstocht over politiek verzet spraken. Na afloop nam hij Traub apart en zei dat hij hem heel goed begrepen had, maar dat hij dan ook consequent moest zijn en nog heel

21 Vgl. Bethge, *Dietrich Bonhoeffer*, 760.

22 Vgl. Bethge, *Dietrich Bonhoeffer*, 762.

23 Vgl. Bethge, *Dietrich Bonhoeffer*, 765.

andere stappen moest zetten. Bonhoeffer wist toen al van de samenwerkingsplannen die gesmeed werden en was zelf de vrijblijvendheid voorbij.²⁴ De successen van Hitler – tegen de adviezen van zijn generaals in, met verwijzing naar de Voorzienigheid – konden in de nieuwe situatie van zomer 1940 niet meer genegeerd worden. De werkelijkheid van het Derde Rijk was urgent geworden en vroeg dringend om theologisch-ethische doordenking.

Bonhoeffer sprak begin juli 1940 op een ontmoeting met vrienden over wat hij als vraag naar zich toe kreeg van verschillende predikanten die inmiddels als officier in het leger dienst deden, namelijk of ze als de oorlog afgelopen was wel in hun ‘armzalig ambt’ zouden terugkeren.²⁵ Is de verkondiging van de kerk niet gedoemd te verbleken in het licht van de successen van Duitsland? Uit diezelfde tijd stamt een korte, duidelijk onder de indruk van deze vragen geconcipeerde tekst over de glorie en de armoede van het Woord, waarin Bonhoeffer onder meer schrijft:

Wat zal nog het woord van de kerk zijn in een wereld waarin de daden zo overweldigend spreken? Is dat woord niet overbodig geworden? Zouden we ons ook niet eenvoudigweg aan deze daden moeten conformeren en onder afzien van alle woorden alleen maar meedoen? Geloofwaardig is de daad. (...) Midden onder onze daden vragen we naar het *Woord*, iets anders kunnen we niet meer. De daden hebben hun eigen gewicht. Ze walsen zonder woorden over alles heen wat zwakker is dan zij. Ze laten het liggen en vertrappen het. Kinderachtige kritiek en beledigingen worden door het geweld van de daden zelf vermorzeld. Dat is de immanente wet van de daad. Slechts één ding is groter dan de daad: Hij, die de daden geeft. Iedere daad weet dat zelf, ze is toegelaten en wordt geschonken. Ze moet Hem prijzen die haar gaf. Of ze het doet of niet, hangt af van de houding tegenover het *Woord van God*. Het Woord van God is er en het is het enige waarover de daad geen macht heeft. (...) Niet door wonderen wil God erkenning afdwingen, maar door het Woord wil Hij het hart raken en tot een vrij geloof brengen.²⁶

24 Vgl. Bethge, *Dietrich Bonhoeffer*, 699.

25 Geciteerd uit het dagboek van ‘Studiendirectorin’ A. Ohnesorge over Nowawes (juli 1940) in: Bethge, *Dietrich Bonhoeffer*, 767.

26 ‘Vortragsentwurf zum Thema “Herrlichkeit”’, in: *Konspiration und Haft*, DBW 16, 488v (de vertaling van de citaten uit Bonhoeffers werk in deze inleiding is van ons).

In deze zinnen is duidelijk dat Bonhoeffer niet wil capituleren voor de taal van Hitlers successen, maar ook dat hij, als hij in de situatie van Duitsland 1940, op het hoogtepunt van Hitlers macht, een ethiek wil schrijven, aan die successen niet voorbij kan gaan. Als hij enkele maanden daarna een begin maakt met het schrijven van zijn *Ethik* is het niet toevallig dat een van de eerste stukken die hij op papier zet over ‘Erfolg’ gaat. Ethiek kan niet – het is een doorgaande lijn in Bonhoeffers *Ethik* – als norm of ideaal tegenover de werkelijkheid staan, maar moet in de werkelijkheid een weg wijzen, om te beantwoorden aan de werkelijkheid. Bonhoeffer onderkent niet alleen dat het ‘succes’ van Hitler – net als omgekeerd het mislukken van de ene aanslag op hem na de andere – een theologisch probleem vormt dat men niet uit de weg kan gaan, maar tegelijk houdt hij eraan vast dat het Woord van God het enige is waarover de daad geen macht heeft. Men kan het Woord van God in zijn macht ontkennen, het kan opzijgezet worden, mensen kunnen overweldigd of bedwelmd worden door het succes, maar het zwakke Woord van God is de enige kracht die een mensenhart kan bereiken en tot een vrij geloof kan brengen.

Mensen in de omgeving van Bonhoeffer en in kerkelijke kringen waar men hem kende als uitgesproken lid van de Belijdende Kerk hoorden het nieuwe accent op de betekenis van het succes en konden het meestal maar moeilijk plaatsen.²⁷ F. Schlingensiepen vermeldt in zijn biografie dat destijds velen meenden dat Bonhoeffer begin juli 1940 over Hitlers succes in Frankrijk zou hebben gesproken als een oordeel van God dat men maar te aanvaarden had. Schlingensiepen betoogt dat de verklaring een andere moet zijn: Bonhoeffer is de drempel naar het actieve verzet overgegaan en ziet zich geplaatst voor de opgave om theologisch en ethisch antwoord te geven op de uitdagingen van die tijd.²⁸ Het is inderdaad – we kunnen de Bethge van 17 juni 1940 maar al te goed begrijpen – moeilijk voorstelbaar dat de auteur van *Nachfolge* zo reageerde. Dit is niet wat Bonhoeffer daar tekende als ‘eenvoudige gehoorzaamheid’ die geen compromissen toelaat. Ook in dit boek sprak hij over het ‘zwakke woord’, dat zwakker is dan de idee. De volgeling die deze grens respecteert, lijdt met het woord, dat echter uiteindelijk het sterke woord zal

27 Vgl. Bethge, *Dietrich Bonhoeffer*, 766v.

28 F. Schlingensiepen, *Dietrich Bonhoeffer 1906-1945. Eine Biographie*, München 2006², 263. Vgl. ook H. Ludwig, ‘Der Kirchenkampf prägte sein Leben: Wilhelm Rott’, in: *Dietrich Bonhoeffer Jahrbuch 4 / Dietrich Bonhoeffer Yearbook 4*, 182.

blijken te zijn, dat mensenharten voor zich kan winnen.²⁹ Dat Bonhoeffer in *Nachfolge* de eigen betekenis van het ‘succes’ van de ‘idee’ nog niet thematiseerde, zal ermee samenhangen dat die vraag toen nog niet – of althans veel minder – speelde. Het ‘succes’ van Hitler en de zijnen vormt in 1940 echter een levensgroot *theologisch* probleem, waarvoor Bonhoeffer zich onontwikkbaar gesteld zag. Dat probleem ligt er, en het laat zich niet negeren, zeker niet zolang Hitler de ene overwinning na de andere behaalt, en Duitsland aan zijn voeten ligt en hem bejubelt.

Hoe belangrijk die vraag naar het succes was, blijkt wel uit het feit dat Bonhoeffer in een enkele maanden voor zijn arrestatie – december 1942 – geschreven terugblik ‘Nach zehn Jahren’, waarin hij voor zijn medesamenzweerders in zekere zin ook de balans opmaakt van zijn eigen weg en zijn werk aan de *Ethik*, opnieuw de vraag van het succes thematiseert:

Het is dan wel niet waar dat het succes ook de boze daad en de verwerpelijke middelen rechtvaardigt, maar net zomin is het mogelijk het succes als iets ethisch geheel neutraals te beschouwen. Het is toch zo, dat het historische succes de bodem bereidt, waarop voortaan alleen geleefd kan worden, en het blijft zeer dubieus of het in ethisch opzicht van meer verantwoordelijkheidszin getuigt wanneer men als een Don Quichotte tegen een nieuwe tijd te velde trekt dan wel in erkenning van de eigen nederlaag en uiteindelijk in vrijwillige medewerking een nieuwe tijd dient. Het succes maakt uiteindelijk de geschiedenis, en over de hoofden van de mannen die geschiedenis maken heen schept Hij die de geschiedenis leidt steeds weer uit het kwade het goede. Het is een denkfout van een onhistorisch en daarmee onverantwoordelijk denkende *Prinzipienreiter*, als men de ethische betekenis van het succes eenvoudig negeert, en het is goed dat we nu eens gedwongen worden ons serieus met het ethische probleem van het succes bezig te houden. Zolang het goede succes heeft, kunnen we ons de luxe veroorloven het succes voor ethisch irrelevant te houden. Wanneer echter kwade middelen een keer succes boeken, ontstaat het probleem. In zo’n situatie ondervinden wij dat noch theoretisch kritiseren en eigen gelijk zoeken vanuit een toeschouwerspositie, dat is: weigeren de feiten onder ogen te zien,

29 Bonhoeffer, *Nachfolge*, hrsg. Martin Kuske und Ilse Tödt, DBW 4, Gütersloh 1992¹, 181.

noch opportunisme, dus de capitulatie en het opgeven van jezelf ten overstaan van het succes, recht doet aan onze opdracht. We mogen geen beledigde critici noch opportunisten zijn, maar we moeten medeverantwoordelijkheid willen dragen voor de taak om de geschiedenis te vormen – van situatie tot situatie, als overwinnaars of verliezers. Wie zich door niets van wat er gebeurt de medeverantwoordelijkheid voor de gang van de geschiedenis laat afnemen, omdat hij weet dat God hem die heeft opgelegd, zal – boven onvruchtbare kritiek en even onvruchtbaar opportunisme uit – een vruchtbare relatie met de gebeurtenissen op het veld van de geschiedenis vinden. (...) De beslissende vraag van de menselijke verantwoordelijkheid is niet hoe ik mij als een held uit alles kan terugtrekken, maar hoe een nieuwe generatie verder moet leven.³⁰

Daarmee heeft hij het probleem haarscherp aangegeven, en hij laat ook zien wat voor hemzelf de doorslag geeft. Er is een geschiedenis, we leven niet als losse individuen, en christenen kunnen niet doen alsof het hun niet aangaat. De loop van de geschiedenis schept immers de voorwaarden waaronder voortaan geleefd moet worden. Men kan niet als een dolende ridder innerlijke distantie tegenover de geschiedenis aannemen en de verantwoordelijkheid voor toekomstige generaties negeren. Christenen zijn ook burgers van een land, ze dienen in het leger, en ze weten dat de God die de geschiedenis leidt hen medeverantwoordelijkheid oplegt en rekenschap vraagt voor wat ze gedaan en nagelaten hebben. Dat neemt niet weg dat Bonhoeffer zich tegelijk scherp keert tegen de ‘verafgoding van het succes’,³¹ zoals dat bij de nazi’s viel waar te nemen. ‘Verafgoding’ van het succes vindt daar plaats waar de gestalte van de mens die het ene succes na het andere boekt allesbeheersend wordt. Dan wordt de meerderheid, schrijft Bonhoeffer, blind voor recht en onrecht, voor waarheid en leugen, voor wat fatsoen of omgekeerd laagheid is. Ze heeft enkel nog oog voor de daad, voor de betoverende glans van het succes, met als gevolg dat het ethische en intellectuele oordeelsvermogen afstompt, en succes synoniem wordt met ‘goed’.³² In de laatste theologische tekst die van Bonhoeffer bewaard is gebleven, de al genoemde uitleg van de eerste tafel van de Decaloo, schrijft hij dat het de christen niet verbaast

30 Bonhoeffer, *Widerstand und Ergebung*, DBW 8, 24v.

31 Bonhoeffer, *Ethik*, DBW 6, 76.

32 Vgl. Bonhoeffer, *Ethik*, DBW 6, 76v.

dat in alle tijden mensen tot levensinzichten gekomen zijn die een eindweegs met de Tien Geboden overeenstemmen – de Gever van de geboden is immers de Schepper en Onderhouder van het leven. Daarbij verliest de christen echter niet het beslissende verschil tussen deze levenswetten en de geboden van God uit het oog. Daar spreekt de rede, hier spreekt God. De menselijke rede zegt de overtreder van de levenswetten bij voorbaat dat het leven zelf zich op hem zal wreken: na aanvankelijke schijnsuccessen zal het hem mislukking opleveren en hem in het ongeluk storten. God spreekt echter niet over het leven, met zijn successen en mislukkingen, maar Hij spreekt over zichzelf. Gods eerste woord in de Tien Geboden luidt: ‘Ik’. (...) We gehoorzamen in de Tien Geboden niet aan een wet, maar aan God zelf; en als we ze overtreden lopen we niet maar vast op een wet, maar op God zelf. Niet alleen chaos en mislukking, maar de toorn van God komt over de overtreder.³³

Opnieuw horen we Bonhoeffer hier over ‘succes’. Hij is er zijn ethische bezinning ten tijde van de triomfen van Hitler mee begonnen, hij eindigt er ook mee. In zijn *Ethik* ging het erom een eerlijk antwoord te geven op de uitdaging die de successen van Hitler inhielden. Een apologetiek die de echte vragen laat liggen en zich toelegt op het aanwijzen van zwakke punten, acht hij geen begaanbare weg. Ze is niet voornaam, en beneden de stand van de God van de Bijbel.

Christus, de werkelijkheid en het goede

Wat stelt Bonhoeffer tegenover deze verheerlijking van het succes, van een ethiek gebaseerd op macht? Wat is de basis van zijn ethiek? Na aanvankelijk – zoals met name blijkt uit een lezing in de jaren twintig, toen hij vicaris in Barcelona was – rechts-nationalistisch te hebben gedacht, neigt hij onder invloed van zijn Franse vriend Jean Lasserre steeds meer naar een pacifistische lijn. Hij maakt plannen om naar India te gaan en bij Mahatma Gandhi de praktijk van de geweldloze weerbaarheid te bestuderen. Dat is een vredelievende manier van omgaan met grote maatschappelijke problemen, die echter grote innerlijke kracht vraagt! Als Bonhoeffer in 1934 op een oecumenische jeugdconferentie in Fanö gevraagd wordt wat hij zal doen als de oorlog

33 Bonhoeffer, ‘Ausarbeitung über die erste Tafel der zehn Worte Gottes’, 659v.

uitbreekt, antwoordt hij dat hij hoopt dat God hem dan de kracht zal geven om niet naar de wapens te grijpen.³⁴

Inderdaad heeft Bonhoeffer in 1939 overwogen dienst te weigeren, hetgeen hem in het nationaalsocialistische Duitsland zonder pardon op de doodstraf zou zijn komen te staan. De mogelijkheid die zich in het voorjaar van 1939 voordoet om naar Amerika te gaan, grijpt hij aan, maar hoewel velen in Duitsland en Amerika hem op het hart binden om daar tijdens de oorlog te blijven, keert hij voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog terug. In zijn denken heeft hij dan al de stap gemaakt richting samenzwering. Die stap kwam niet uit de lucht vallen. In april 1933 was hij in een lezing voor een kring van Berlijnse predikanten over ‘Die Kirche vor der Judenfrage’ al ingegaan op de mogelijkheden van het handelen van de kerk ten opzichte van de staat. Om te beginnen, stelt hij, mag de kerk de overheid vragen waar die het recht van haar optreden aan ontleent. Daarnaast heeft de kerk de opdracht de slachtoffers van het optreden van de overheid te helpen, ook als die niet tot de kerk behoren. (Iedereen beseft dat Bonhoeffer aan Joden en communisten denkt, die meteen na 30 januari 1933 vervolgd werden!) Voor de in overgrote meerderheid lutherse predikanten, die zijn grootgebracht bij de idee van de door God gegeven overheid, moet het schokkend geweest zijn als Bonhoeffer ten slotte zegt dat de kerk niet alleen de slachtoffers die onder het wiel van de staat gewond zijn geraakt dient te verbinden en verzorgen, maar zelf ook een spaak in het wiel moet steken.³⁵

De vraag is al met al brandend actueel en urgent, hoe navolging van Christus en maatschappelijke verantwoordelijkheid kunnen samengaan. De cultuurprotestantse oplossing van het probleem – een scheiding tussen het terrein van de eigen motivatie en dat van de maatschappelijke of politieke verantwoordelijkheid – acht Bonhoeffer geen begaanbare weg. Maar al te vaak heeft een dergelijke boedelscheiding in de praktijk geresulteerd in een cynisch realisme, omdat de persoonlijke morele principes – en eventueel ook de vroomheid – als het ware stukliepen op de ‘eigenwettelijkheid’ van de maatschappelijke en politieke processen. Er valt volgens Bonhoeffer in ethisch opzicht dan meer te leren van Cervantes’ *Don Quichotte* dan uit vele handboeken ethiek.³⁶

34 Vgl. Bethge, *Dietrich Bonhoeffer*, 451.

35 Vgl. Bethge, *Dietrich Bonhoeffer*, 321-326. Het opstel is opgenomen in: Bonhoeffer, *Berlin 1932-1933*, hrsg. Carsten Nicolaisen und Ernst-Albert Scharffenorth, DBW 12, Gütersloh 1997, 349-358.

36 Vgl. Bethge, *Dietrich Bonhoeffer*, 804.

Een van de eerste teksten waaraan Bonhoeffer in 1940 voor zijn ethiek werkt is ‘Christus, de werkelijkheid en het goede’. De eerste bladzijden laten ook zien dat de vragen van het eigen karakter en überhaupt de mogelijkheid van een christelijke ethiek hem bezighouden. Toch heeft het stuk niet het karakter van een algemene inleiding die voorafgaat aan de inhoudelijke bespreking van ethische vragen. De naam van het stuk zou men de typering van Bonhoeffers ethische program kunnen noemen. Christus gaat voorop, en Hij staat niet los van de werkelijkheid – en dus tegenover haar –, maar Hij is Heer van de werkelijkheid – en dus ook het diepste geheim van de werkelijkheid. Daarom is er de werkelijkheid van het goede.³⁷ Vanuit die fundamentele vooronderstelling – het kost niet veel moeite hier de invloed van Karl Barth te herkennen – komt ook de vraag wat goed mag heten aan de orde.

Die invloed van Barth is ook met handen te tasten in een van de laatste stukken, waaraan Bonhoeffer eind 1942 werkt: ‘De liefde van God en de desintegratie van de wereld’. Opnieuw – en nog nadrukkelijker – ziet hij de vraag onder ogen hoe ethiek, dat is: bezinning op de vragen van goed en kwaad, eigenlijk mogelijk is. Het is de voornaamste taak van christelijke ethiek om een dikke streep te halen door de overtuiging dat wij mensen goed en kwaad echt kunnen kennen en uit elkaar houden. Christelijke ethiek is de kritiek van alles wat mensen onder ethiek verstaan en weigert daarom in de spelregels van algemeen-ethische discussies mee te gaan.³⁸ Als christelijke ethiek mogelijk is, dan alleen in de ongehoorde pretentie dat zij de enige vorm van ethiek is die rechtens

37 Vgl. ook de titel van F. Barth, *Die Wirklichkeit des Guten. Dietrich Bonhoeffers „Ethik“ und ihr philosophischer Hintergrund*, Tübingen 2011.

38 Met de uitdrukking ‘kritiek van alle ethiek’ sluit Bonhoeffer zich vrijwel letterlijk aan bij de woorden die Karl Barth gebruikt in de tweede druk van zijn *Römerbrief* uit 1922: ‘Es ist, wenn es zu *Ethik* kommen soll, nichts anderes möglich, als *Kritik* alles Ethos’ (Karl Barth, *Der Römerbrief* (Zweite Fassung) 1922, hrsg. Cornelis van der Kooi en Katja Tolstaja (Karl Barth-Gesamtausgabe, Band 47), Zürich 2010, 576 [cursivering in de tekst]). Letterlijk komen de woorden voor in Barths lezing ‘Das Problem der Ethik in der Gegenwart’, als conclusie van een passage waarin hij ‘das Problem der Ethik’ ‘der gefährliche, der tödliche *Angriff* auf den Menschen’ noemt en zichzelf en zijn lezers ‘die Tatsächlichkeit und Tragweite dieses Angriffs’ duidelijk maakt ‘vom Begriff des fragenden Subjekts aus’: ‘Wie könnte gerade eine idealistische Ethik sich anders entfalten denn als *Kritik* aller Ethik? Was ist ihre tiefste Voraussetzung anderes als die Erkenntnis von der *Unfreiheit* des menschlichen Willens zum Guten, vom *servum arbitrium*?’ (in: Barth, *Vorträge und kleinere Arbeiten 1922-1925* [Karl Barth Gesamtausgabe, Band 19], Zürich 1990, 119 [cursivering in de tekst]; vgl. Bonhoeffer, *Ethik*, DBW 6, 301 [noot 3]; daar overigens alleen een verwijzing naar de *Römerbrief*).

die naam mag dragen. In deze tekst is ook te merken dat hij onder de indruk is van wat hij kort daarvoor tijdens een verblijf in Zwitserland in mei 1942 in de drukproeven van Barths *Kirchliche Dogmatik* II/2 heeft kunnen lezen.³⁹ Deze fundamentele inzet heeft zowel Bethge in zijn nieuwe uitgave van de *Ethik* in 1963 alsook de bezorgers van de *Ethik* in DBW ertoe gebracht deze tekst in hun poging tot reconstructie vooraan te plaatsen.⁴⁰

Twee elementen uit Bonhoeffers *Ethik* springen bijzonder in het oog, omdat ze duidelijk vernieuwend waren en ook in hoge mate bepalend zijn voor de inhoud van het geheel. Het eerste element ligt al opgesloten in de titel voor zijn boek die hij in oktober 1940 overwoog: ‘Wegbereiding en intocht’. In die titel komt uit dat zijn ethiek eschatologisch getoonzet is. Er is het ‘laatste’, dat betrekking heeft op de nieuwe wereld van Gods Koninkrijk, maar er is ook het ‘voorlaatste’. Daarbij denkt hij aan datgene wat in de christelijke ethiek – zeker in de lutherse ethiek van die tijd – werd behandeld onder het kopje ‘schepping’. Bewust noemt hij dit het ‘voorlaatste’, enerzijds om de zelfstandiging ervan tegen te gaan, anderzijds om de eigen betekenis van dit aardse leven te waarborgen. Door over de dingen van dit leven op zo’n manier te spreken dat zichtbaar wordt dat ze in relatie tot het ‘laatste’ staan, wordt de gedachte dat de dingen in en door zichzelf betekenis hebben en van waarde zijn tegengegaan. Met het ‘model’ van de verhouding tussen het ‘laatste’ en het ‘voorlaatste’ gaat Bonhoeffer de levensgrote theologische vraag – in feite een geloofsvraag – te lijf, die de successen van Hitler enerzijds en het mislukken van de ene aanslag op hem na de andere anderzijds vormen. De bedoeling is dus niet deze geschiedenis af te schrijven en weg te dromen. Het besef van nabijheid van de jongste dag kan ons gemakkelijk het zicht op de geschiedenis benemen, schrijft Bonhoeffer in september 1941 in een kritische reactie op een bezinningsstuk over ‘De kerk en de nieuwe orde in Europa’, geschreven door William Paton voor de Oecumenische Raad.⁴¹ Dat moet dus niet. De geschiedenis is dan wel niet in directe zin openbaringsbron, ze is wel het veld waar God ons in plaatst en zelf zich ma-

39 Barth, *Die Kirchliche Dogmatik* II/2, *Die Lehre von Gott*, Zürich 1942'. Vgl. Bonhoeffer, *Ethik*, DBW 6, 302 (noot 4).

40 Bonhoeffer, *Ethik. Zusammengestellt und herausgegeben von Eberhard Bethge*, München 1966', 7-10; ‘Nachwort der Herausgeber’, in: Bonhoeffer, *Ethik*, DBW 6, 455.

41 In: *Konspiration und Haft*, DBW 16, 537.

nifesteert en ons tot verantwoordelijkheid roept. Het evangelie en het geloof erin zijn geen tijdloze idee, maar een handelen van God én mens in de geschiedenis, schrijft hij begin 1940 in een theologische meditatie over Psalm 119.⁴² Daarom is er ook een begaanbare weg voor de christen in die geschiedenis en is ethiek mogelijk. Omdat God het goede leven op deze aarde wil, dienen wij de aarde trouw te blijven.⁴³ De werkelijkheid is van God en Hij vraagt ons om sterk en moedig te zijn, met Hem en voor zijn aangezicht te leven zonder ons achter Hem te verschuilen.⁴⁴ Zo wil het leven in het ‘voorlaatste’ wegbereiding voor het ‘laatste’ zijn.

Dit model van de verhouding van ‘laatste’ tot ‘voorlaatste’ stelt Bonhoeffer ten *eerste* in staat iets te zeggen over de dingen waarover het in een ethiek moet gaan: de plaats en betekenis van het ‘natuurlijke’. Wie alleen maar ‘navolging’ zegt, heeft daar geen oog voor, en in Bonhoeffer's boek *Nachfolge* was dat ook niet het geval. In zijn *Ethik* laat hij echter op de passage over het ‘laatste’ en het ‘voorlaatste’ een aantal overwegingen over het ‘natuurlijke’ volgen. Dat was niet zonder gevaar. In het nationaalsocialistische Duitsland werd over ‘natuurlijke’ gegevenheden als ras, bloed en bodem, en over ‘Recht auf Lebensraum’ voor het volk, op zo’n wijze gesproken dat er voor een christelijk theoloog eigenlijk nog maar één mogelijkheid leek te zijn: categorische afwijzing van iedere aandacht voor de ‘schepping’ en haar ‘ordeningen’. Het is kenmerkend voor de weg die Bonhoeffer in zijn *Ethik* gaat dat hij het probleem niet omzeilt, maar een theologisch-verantwoord pleidooi voert voor het ‘recht op een lichamenlijk bestaan’ dat zelfs voorafgaat aan de ‘plichten’ die dit natuurlijk leven kent.⁴⁵ De enkeling heeft zijn ‘natuurlijke recht’,⁴⁶ en daartoe behoort ook de woning van de mens als de ruimte waarbinnen de mens de vreugde van een persoonlijk bestaan in de beschuttende sfeer van familie en persoonlijke eigendom-

42 Bonhoeffer, ‘Meditation über Psalm 119’, 508.

43 Bonhoeffer, ‘Meditation über Psalm 119’, 504v; Bonhoeffer, ‘Das Gebetbuch der Bibel. Einführung in die Psalmen’, in: Bonhoeffer, *Gemeinsames Leben / Das Gebetbuch der Bibel*, hrsg. Gerhard L. Müller, Albrecht Schönherr, DBW 5, München 1987, 123. Vgl. ook Bonhoeffer, *Widerstand und Ergebung*, DBW 8, 226 (brief van 5 december 1943); 500v (brief van 27 juni 1944).

44 Vgl. Bonhoeffer, *Widerstand und Ergebung*, DBW 8, 534 (brief van 8 juli 1944): ‘Voor God en met God leven wij zonder God.’

45 Bonhoeffer, *Ethik*, DBW 6, 172.

46 Bonhoeffer, *Ethik*, DBW 6, 178.

men mag genieten. Bonhoeffer gaf zichzelf door middel van deze beschouwingen de mogelijkheid om het misbruik van dit recht op ruimte om te leven te bestrijden, en – zoals hij dat zelf noemt – oudtestamenteel te genieten van het goede dat God ons geeft.⁴⁷ Tegelijk – en dat is het tweede – bouwt Bonhoeffer ook in zijn spreken over ‘voorlaatste’ en niet over ‘schepping’ een zekering in tegen de verzelfstandiging van het ‘natuurlijke’ – zowel het goede en mooie alsook het verbijsterende. Door te spreken over ‘voorlaatste’ plaatst hij het in het teken van ‘wegbereiding’. Hij onderstreept dat deze wereld het ‘laatste’ niet is, en dat juist dat ons in staat stelt om het in de gebrokenheid van het ‘voorlaatste’ uit te houden én er bij tijden ook van te genieten, tot de jongste dag.⁴⁸

Een tweede element in zijn ethiek dat eruit springt is de plaats die de structuren van deze wereld, zoals familie, huwelijk, cultuur, arbeid en staat krijgen. Bonhoeffer benoemt die met de toentertijd ongebruikelijke term *Mandate*, en vermijdt zodoende de benaming ‘ordeningen’. In de lutherse – en ook wel de gereformeerde – theologie van de jaren dertig van de twintigste eeuw was die laatste term vooral in gebruik. Aan de ‘scheppingsordeningen’ werd een groot zelfstandig gewicht toegekend. Men dacht daarbij niet zozeer aan bepaalde vaste structuren die met de schepping van de wereld gegeven zijn. De theologen hadden wel zoveel van de discussie rond Darwin meegekregen, dat ‘schepping’ voor hen niet een statische, vastliggende structuur kon zijn, die door de zonde hooguit was bedorven. Integendeel: ze hadden de nieuwe inzichten van Darwin, maar ook van Nietzsche verwerkt, en ‘schepping’ stond bij hen voor het dynamische proces van natuur en geschiedenis, dat ten diepste irrationeel zijn weg ging. ‘Schepping’ was de stem van het volk, het bloed. Het was dus in feite misleidend dat vele ethici een term als ‘scheppingsorde’ bleven gebruiken, maar die van een heel andere inhoud voorzagen.

Als Bonhoeffer in onderscheid daarvan over ‘mandaten’ spreekt, denkt hij niet aan een starre scheppingsstructuur, maar aan onderscheiden levensterreinen, waarin God ons plaatst en oproept Hem te

47 Bonhoeffer, *Widerstand und Ergebung*, DBW 8, 244 (curs. Bonhoeffer). Bonhoeffer citeert hier een gedicht van Heinrich von Laufenberg (1390-1458): ‘Ich wollt, daß ich daheime wäre...’.

48 Bonhoeffer, *Widerstand und Ergebung*, DBW 8, 36.

gehoorzamen.⁴⁹ Een ‘mandaat’ is geen op zichzelf staande structuur – dat had Bonhoeffer nu juist uitgesloten met behulp van het onderscheid van ‘laatste’ en ‘voorlaatste’ – maar een in Gods openbaring in Christus gefundeerde en door de Schrift betuigde opdracht aan een aardse persoon of instantie, waarmee de heel bepaalde en strikte volmacht en legitimiteit gegeven zijn om een concreet gebod van God ten uitvoer te brengen. In zoverre en slechts in zoverre wordt daarmee goddelijk gezag verleend aan een aardse instantie. Op deze manier voorkomt Bonhoeffer dat aan de ‘scheppingsorde’ eigen gezag en zeggingskracht worden toegekend.

Deze ‘mandaten’ vindt Bonhoeffer in (1) de kerk, (2) huwelijk en gezin, (3) de cultuur (arbeid) en (4) de overheid. Door de kerk als eerste ‘mandaat’ op te voeren bouwt hij nog een extra zekering in tegen een verzelfstandiging van de structuren van deze wereld tegenover Jezus Christus. Maar dit is niet het diepste motief om de kerk als eerste ‘mandaat’ op te voeren. Dat ligt in de aard van het gebod. De geboden – Bonhoeffer toont zich hier opnieuw leerling van Karl Barth – zijn alleen vanuit Jezus Christus te verstaan. God heeft ze als het ware van boven af ingedreven in deze wereld om structuur te geven aan de liefde van God voor mens en wereld, die in Jezus Christus is geopenbaard. Met die benadering is hij in overeenstemming met de eerste en de tweede these van de Theologische Verklaring van Barmen 1934, waarin Jezus Christus Gods ‘Zuspruch’ en ‘Anspruch’ op ons gehele leven wordt genoemd. Die belofte voor en claim op ons leven heeft Bonhoeffer uitgewerkt in *Nachfolge*. Het begrip ‘Mandat’ is een stap daar bovenuit in de richting van de ethiek. De structuur van de werkelijkheid krijgt een stem, zonder dat deze zich echter kan verzelfstandigen en een eigen leven kan gaan leiden. Het gaat om de dynamiek die Gods gebod in zich bergt, waarin het erom gaat de verschillende verbanden van het leven voor zich op te eisen.

49 R. Mayer heeft Bonhoeffers leer van de mandaten getypeerd als ‘ein Suchraster zur Findung des konkreten Gebotes’ (Rainer Mayer, ‘Die Bedeutung von Bonhoeffers Mandatenlehre für eine moderne politische Ethik’, in: Rainer Mayer & Peter Zimmerling (Hrsg.), *Dietrich Bonhoeffer heute. Die Aktualität seines Lebens und Werkes*, Gießen / Basel 1993², 62; vgl. 65).

Actualiteit

Ten slotte de vraag: hoeveel zin heeft het Bonhoeffers *Ethik* in vertaling uit te brengen? Er zijn aanwijzingen dat men bezig is zijn ethische denken te ‘herontdekken’.⁵⁰ B. Wannewetsch heeft in 2001 gesteld dat zijn ethiek een ongehoorde explosieve kracht bezit, als men zich maar in zijn denkbeweging wil laten meenemen en de uitdagingen waarvoor ze kerk en theologie plaatst, niet uit de weg gaat.⁵¹ In 2003 verscheen een werkboek bij Bonhoeffers *Ethik*, voor onderwijs, kerk en studie. De auteurs spreken van een ‘revolutionair’ ethisch ontwerp, dat krachtige impulsen behelst met het oog op cruciale hedendaagse problemen.⁵² En – om niet meer te noemen – in een vorig jaar verschenen studie over Bonhoeffers *Ethik* stelt F. Barth dat het fragmentarisch karakter ervan ons wel voor problemen plaatst, maar dat het niettemin een hoogst complex, origineel en uitdagend ontwerp is.⁵³

Bonhoeffers denken heeft door de jaren heen mensen geïnspireerd, uitgedaagd en aan het denken gezet. Meestal was het zo dat de *Ethik* gelezen werd in het licht van andere werken, zoals *Nachfolge* of *Widerstand und Ergebung*. Het wordt tijd dat de *Ethik* omwille van zichzelf gelezen wordt.

AANWIJZINGEN VOOR DE LEZER

In dit boek wordt elk van de diverse teksten van Bonhoeffer apart ingeleid door de vertaler van het betreffende gedeelte. Daarmee wordt ten eerste recht gedaan aan het gegeven dat de ordening van de teksten niet vaststaat, en ook dat Bonhoeffer sommige in dit boek opgenomen teksten niet schreef met het oog op het boek waaraan hij werkte. Omdat niet zeker is hoe het boek eruitgezien zou hebben en andere

50 Vgl. voor de receptie van Bonhoeffers *Ethik*: ‘Nachwort der Herausgeber’, in: Bonhoeffer, *Ethik*, DBW 6, 439-447; M. Hailer, ‘Bonhoeffers “Fragmente zur Ethik” und ihre Rezeption in der Ethik-Diskussion in Protestantismus und Gesamtkirche’, in: *Dietrich Bonhoeffer Jahrbuch 4 / Dietrich Bonhoeffer Yearbook 4*, 191-218.

51 B. Wannewetsch, ‘Gestaltwerdung und Wegbereitung. Zur Aktualität von Bonhoeffers “Ethik”’, *Verkündigung und Forschung* 46, Heft 2 (2001), 64.

52 Reinhold Mokrosch, Friedrich Johannsen & Christian Gremmels, *Dietrich Bonhoeffers Ethik. Ein Arbeitsbuch für Schule, Gemeinde und Studium*, Gütersloh 2003, 13.

53 F. Barth, *Die Wirklichkeit des Guten*, 2.

teksten uit de jaren 1940-1943 wel degelijk ‘aanzetten voor een ethiek’ genoemd kunnen worden, hebben we ze wel opgenomen wanneer we meenden dat ze voor een zo compleet mogelijk beeld van wat Bonhoeffer voor ogen stond van belang of zelfs onontbeerlijk zijn. Bovendien – Bonhoeffer schreef zijn *Ethik* mede op verzoek van de Oud-Pruisische Broederraad; diezelfde broederraad vroeg hem ook mee te werken in commissies en deed hem gericht verzoeken bepaalde stukken over ethische kwesties te schrijven. Ook al zou Bonhoeffer die stukken geen plaats hebben gegeven in zijn boek, het neemt niet weg dat ze wel degelijk ‘aanzetten’ voor een ethiek zijn en op grond daarvan in een boek met die titel kunnen worden opgenomen.

Voor aparte inleidingen bij elke tekst hebben we ook gekozen omdat – ook al gaan we niet uit van een bepaalde theorie over Bonhoeffers ontwikkelingsgang – het wel verhelderend is te weten in welke tijd een bepaald gedeelte geschreven werd en tegen welke achtergrond. Bonhoeffer beoogde een ethiek te schrijven die in Christus haar kern had, maar tegelijk en juist daarom geheel toegesneden was op de eigen tijd. Opnieuw: het is onze overtuiging dat zijn teksten aanzetten voor een ethiek zijn, waarvan we veel kunnen leren, maar die ons niet ontslaan van de verantwoordelijkheid om zelf in onze tijd een weg te gaan.

Nog enkele aanwijzingen voor het gebruik:

- Bijbelcitaten worden weergegeven op een manier die zo dicht mogelijk ligt bij de vertaling die Bonhoeffer gebruikte.
- De kopjes zonder vierkante haken zijn van Bonhoeffer zelf afkomstig. Bethge bracht in de door hem bezorgde uitgaven kopjes aan, die voor een deel hier zijn overgenomen. Op andere plaatsen hebben we zelf kopjes aangebracht. Zowel die van Bethge als die van ons staan tussen vierkante haken.
- Voetnoten van Bonhoeffer zelf – dat zijn er relatief weinig – staan zonder haken. De voetnoten tussen vierkante haken zijn van de vertalers of door de vertalers overgenomen van de uitgevers van de *Dietrich Bonhoeffer Werke*.
- In de marge staan de pagina’s van de brontekst vermeld. Dat is in alle gevallen de uitgave van de *Dietrich Bonhoeffer Werke*. Voor de twaalf hoofdstukken wordt verwezen naar DBW 6, *Ethik*, herausgegeben von Ilse Tödt, Heinz Eduard Tödt, Ernst Feil und Clifford Green, Chr. Kaiser Verlag, München 1992. Voor de vijf bijlagen wordt verwezen naar DBW 16, *Konspiration und Haft 1940-1945*, herausgege-

ben von Jørgen Glenthøj, Ulrich Kabitz und Wolf Krötke, Chr. Kaiser / Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh 1996.

LITERATUUR

E. Bethge, *Dietrich Bonhoeffer. De biografie*, Baarn 2002.

F. Schlingensiepen, *Dietrich Bonhoeffer 1906-1945. Een biografie*, Utrecht 2017.

Friederike Barth, *Die Wirklichkeit des Guten. Dietrich Bonhoeffers „Ethik“ und ihr philosophischer Hintergrund*, Tübingen 2011.

Reinhold Mokrosch, Friedrich Johannsen & Christian Gremmels, *Dietrich Bonhoeffers Ethik. Ein Arbeitsbuch für Schule, Gemeinde und Studium*, Gütersloh 2003.

Chr. Strohm, *Theologische Ethik im Kampf gegen den Nationalsozialismus. Der Weg Dietrich Bonhoeffers mit den Juristen Hans von Dohnanyi und Gerhard Leibholz in den Widerstand*, Heidelberger Untersuchungen zu Widerstand, Judenverfolgung und Kirchenkampf im Dritten Reich, Band 1, München 1989.

H. E. Tödt, *Theologische Perspektiven nach Dietrich Bonhoeffer*, Gütersloh 1993.

Deze uitgave bevat de Nederlandse vertaling van de teksten die Dietrich Bonhoeffer (1906-1945) tijdens de Tweede Wereldoorlog geschreven heeft voor zijn eigen ontwerp van een ethiek. Deze ‘aanzetten’ zijn postuum verschenen onder de naam *Ethik*. Daarnaast telt deze bundel vijf andere bijdragen van zijn hand uit dezelfde periode, waarin hij eveneens belangrijke ethische thema’s aansnijdt.

Gerard den Hertog en Wilken Veen vertaalden de in totaal achttien aanzetten voor een ethiek en voorzagen deze van een inleiding die de teksten in hun historische context plaatst.

Bonhoeffers *Ethik* is geen afgerond geheel: terwijl hij met dit project bezig was, werd hij gevangengenomen, zodat hij het boek niet heeft kunnen voltooiën. De ethiek die hem voor ogen stond, was echter ook nooit bedoeld als kant-en-klaar ontwerp waarin de lezer een antwoord op al zijn vragen zou vinden – hij moet zélf aan de slag. Bonhoeffers aanzetten voor een ethiek dagen uit om de verantwoordelijkheid waarin wij geplaatst zijn te erkennen en daarnaar te handelen.

Prof.dr. G.C. den Hertog is emeritus hoogleraar systematische theologie aan de Theologische Universiteit Apeldoorn. Dr. W. Veen is predikant voor leerhuiswerk bij de Protestantse Kerk van Amsterdam.

KokBoekencentrum.nl
UITGEVERS | UTRECHT

ISBN 978 90 239 5677 8 | NUR 703

9 789023 956778 >